

Zaštita vještine gradnje suhozida kao nematerijalne kulturne baštine

Sažetak: Prve registracije suhozidnih građevina i početak njihovih obnova su povod inicijalnoj analizi njihove zaštite, kakva se kod nas u proteklom desetljeću preklapila s početkom registracija nematerijalnih kulturnih dobara. Stoga su razmotrene prve obnove takvih registriranih kulturnih dobara i njihove teorijske implikacije. Predloženi su načini unaprjeđenja konzervatorske prakse.

Ključne riječi: kulturni krajolik, nematerijalna kulturna baština, lokalno znanje, suhozid

Suhozidi su u hrvatsku konzervatorsku praksu ušli u drugoj polovici XX. stoljeća. Freudenreich je građevine lažnog svoda evidentirao već uz popise ratnih šteta 1950-tim godinama i kasnije,¹ prvo proglašavanje državne zaštite je doneseno 1972. godine,² tri godine poslije rijetka suhozidna građevina je strože zonirana,³ dok su se pojedine građevine kao kulturna dobra počela registrirati u idućoj generaciji. U svim se slučajevima radi o jasno omeđenim građevinama s obilježjima izuzetnim ili vrlo rijetkim među drugim sličnim građevinama kod nas. Važno je primijetiti kako se kod svih ovih građevina radi o napuštenim objektima, rjeđe s pridanim naknadnim korištenjima. Uvrštenjima u Registar kulturnih dobara su formalizirana njihova popravljivanja, kakva se više ne smiju činiti spontanom primjenama lokalnih umijeća zahvaljujući kakvima su građevine uopće nastajale.

Konzervatorska praksa je vremenom od ambijentalnih evidencija vodila k registracijama nepokretnih kulturnih dobara no sami upisi nisu istaknuli tek vernakularne strukture već i umijeća njihove gradnje. Tim smo putem pred registriranim kulturnim dobrima građanima u suhozidu dospjeli do uključenih nematerijalnih kulturnih dobara, tj. lokalnih znanja potrebnih za izgradnju, korištenje, popravljivanje i održavanje njihovih prepoznatljivih oblika.⁴ Zbog toga ćemo na ovom mjestu pokušati raščlaniti značaj primjene registracije nove kategorije kulturne baštine na uključenu vrstu registriranih građevina, često asociiranih značenjima svojih kulturnih krajolika. Nakon definiranja polazišta, u tome će nam pomoći raspoloživi primjeri

¹ Freudenreich 1962:43-59.

² Praputnjarske *prezide* u Bakarskom zaljevu, podrobnije v. Kale 2010.

³ Radi se o zoniranju Dudićevog osika unutar kulturnog krajolika Luna, podrobnije v. Kale 2011.

⁴ Prvi preventivni upisi nematerijalnih kulturnih dobara kolovoza 2003. su se odnosili na stare gradske obrte, uz pomoć konzervatorske pravne službe oblikujući rješenje kakvo im je moglo pomoći u očuvanju djelatnosti u središtu Zagreba. Zahvaljujem na konzultacijama kolegici Steli Cvetnić-Radnić iz zagrebačkog gradskog Konzervatorskog odjela. Prvi koncept nematerijalne kulturne baštine kod nas potječe iz konzervatorske prakse (Gotthardi Pavlovsky 1969.).

obnova. Križanja ove tri registracijske vrste kulturnih dobara zaključit ćemo prijedlozima za unaprjeđenje konzervatorske prakse.

Lokalno znanje o suhozidima se može shvatiti kao proturječje. Iz raspoloživih je etnografija razaberivo kako se u vrijeme njihovih izgradnji na ovakve krajobrazne strukture nije gledalo kao na izolirane objekte već kao na rezultate načina građenja bez vezivne tvari. Jezikom njihovih graditelja, pred tako rasprostranjenim oblicima kao što su suhozidi bi se u prvom redu reklo **kako** su to učinili, a ne **što** su napravili.⁵ Takvi oblici u prostoru obični su *zidi* (zidovi), jer drugačiji („ne-suhi“) zidovi u krajobraznim obuhvatima nisu bili ekonomični. Prema njima se u lokalnim govorima ne odnosi kao prema *bunjama*, *trimima*, *kažunima* i sl., tj. kao prema vrsti objekata, već kao na plod primjenjivanja načina gradnje bez vezivne tvari. Zidovi su funkcionalno *međe* i *ograde*, *podzidi* u terasama, *gomile*, *gromače*, *gromile* ili *mocire* u krčevinskim nasipima, *zidine* u ruševinama poput *kućina* ili *kućišta*, itd. Sve takve građevine i linearne strukture u prostoru objedinjava terminološka uključivost tehnike, gradnje *u suho* (*u mrtvo*). Kad se iz širokih krajobraznih obuhvata zađe među građevine naselja, pak, ne zatječemo nativnu terminologiju tehnika jer gradnja *na volat* ili *čemerjenje* iz različitih krajeva prije masovne uporabe betona i armiranih konstrukcija nije značila isključivo gradnju suhozidnih lukova ili svodova bez veziva već izgradnju luka ili bačvastog svoda uopće, bilo s vezivom ili bez njega. Zbog toga upada u oči artificijelnost izraza „lažni svod“,⁶ drugdje i novije usvajanje anglizma *korbeling*,⁷ jer hrvatski jezik nema jednoznačnu prevedenicu.⁸

Osim izvornog imenovanja tehnike umjesto objekta vanvernakularno i standardizacijsko postanje termina „suhozid“ se prepoznaje u pridjevskom početku „suho-“ kakav ne odgovara jezičnom obliku iz mnoštva lokalnih idioma koji počinju sa *suvo-*. Jezikoslovci potvrđuju

⁵ U pionirskom članku iz 1925. godine naslovljenom „Bunje, čemeri, poljarice“ Ćiril Iveković tekst otvara upravo ovim redosljedom, od tehnike k strukturama. Narodne riječi koje koristi za linearne strukture su *ograde* i *suhozidine* (nav. dj.: 413 i 414). Nova analiza koristi termin „suhogradnja“ (Kulušić 2006: 298).

⁶ Njem. „*Prinzip der falschen Kuppel*“, Rohlf 1957:6; „*falsche Wölbung*“ kakav je ocijenjen zastarjelim, Hamm 1974:299.

⁷ Uz slov. *stopničenje* u Juvanec 2005.; eng. *corbel principle*, franc. *encorbellement* tj. njem. *Überkrugung*. Ovim terminom se nazivna dilema ne rješava glatko jer može značiti i privremene konzolne gradnje kakvih u građenju lažnih svodova i lažnih lukova nema, dapače mogućnost gradnje bez makar i privremene pomoći drvene građe predstavlja njenu ekonomičnu prednost i jedan od važnijih razloga rasprostranjenosti.

⁸ „Lažno svodenje“ ne pokriva sve pojave jer se ne može doslovno primijeniti na posve skromne suhozidne građevine, šupljine i udubine kakve u svojem kratkom rasponu nit i ne iziskuju više sukcesivnih sužavajućih prstenova kamene građe već su to savladale oskudnim kamenim prevjesom (kod niša), natkrovljivanjem (kod šupljina) ili kamenim pločama položenima poput greda kakvo izvana još posve naliči lažnom svodenju. Iz ovog razloga sve uključive strukture objedinjavamo nazivajući ih građevinama sa suhozidnim krovštima, što isključuje suhozidne građevine s drvenim krovnim konstrukcijama.

kako je današnji glas "h" novi jezikom oblikovani suglasnik koji se pod utjecajem štokavske standardizacije počeo koristiti u XIX. st., dok se stariji praslavenski grleni sljednik u govoru izgubio tijekom prethodna dva stoljeća.⁹ Kad Belostenec u XVIII. st. objašnjava što znači latinska riječ „*maceria*“, piše kako je to „suhi zid bez morta“ i napućuje k natuknici „gomila“, gdje opisuju: "gomila, gromila – suhi zid s kamena bez vapna i morta, kak pri morju načinjaju okolu trsja".¹⁰ Belostenčev opis, kakav su kasnije pratili i drugi domaći leksikografi, terminološki se nadovezuje na krajobrazno nazivlje korišteno u Istarskom razvodu 1325. godine u kojem među orijentirima na otvorenom nema „zidova“ već *gromača*.¹¹ Kao jedini rječnik koji je prije Karadžićevog uvrstio riječ „suhozid“ zasad se razaznaje samo neobjavljeni rukopis fra Josipa Jurina s konca XVIII. st. Spis je služio novcima franjevačkog učilišta i u pomoć pri približavanju termina iz klasičnih spisa je prizivao kako narodne riječi, tako i neologizme.¹² Njegov prijevod latinske natuknice glasi: „suhozid, suhoziđe, gomila, kršljivi zid bez japna“. ¹³ Kod Karadžića je zanimljivo što mu početkom XIX. st. govornik istog tog šibenskog kraja potvrđuje govorni oblik riječi *suvozd* od kojeg leksikograf preusmjerava na standardizirani „suhozid“. ¹⁴ Istaknuto semantičko obilježje je i jednina riječi „suhozid“, kakav se u lokalnim govorima iz vremena nastanka najvećeg dijela suhozidnih jadranskih krajolika redovito koristio u množini.¹⁵ Stoga riječ „suhozid“ razumijemo kao akademizam kakav se u industrijskom vremenu iz književnog standarda usvojio i u običnom govoru. Ne radi se o kontaminaciji ili raritetu, već o redovitoj pojavi kakva u stvari potvrđuje njen vitalni modernitet. Novouspostavljeni pojmovi s važnim izrazima kakvi su opisali puni društveni krug s današnjim korištenjem uzduž i poprijeko čitavog društva, poput riječi „zadruga“ ili „nošnja“, prije XIX. st. u hrvatskom jeziku nisu postojali. Zajedno sa „suhozidom“ ostavština su romantičarskih i na tome temeljenih idealiziranja dugovječnih i starodrevnih nenačetih izvornosti interakcijama nekompromitiranog i harmoničnog seoskog puka. U stvarnosti su se ovakve idilične fikcije, skrojene po mjeri ideoloških mobilizacija gradskih elita, odnosile na kulturne pojave normirane upravo modernim interesom. Puristički

⁹ Matasović 2008:165.

¹⁰ Belostenec 1972. [1740.]: I, 753 i II, 109.

¹¹ Bratulić 1989:160.

¹² Neologizmima je pretjerivano sve do prijevoda poput „slugogvozdoklopnik“ (lat. *crupellarius*).

¹³ Kale 1999:105, ad *maceria*.

¹⁴ Karadžić 1898. [1818.]:746 i 751. Etnografski bard šibenskog kraja, Vladimir Ardalić iz Đevrsaka, također je pisao *suvozd* (Ardalić 1910:269). U vrijeme Karadžićevog raspitivanja za narodne riječi građenje u suho je isključivalo nasipanje zemljom, čemu se reference mogu naći i u drugim vrelima hrvatskih govora (Jedvaj et al. 1975:851).

¹⁵ Tipična je kratka množina *zidi*. Akademsko uvođenje teme koristilo je izraze *suhozidine* i *ograde* (Iveković 1925:413, 414), slično je i s *mirinama*, *podzidima*, *gromačama*, *mocirama*, *gomilama* i dr. Njihove nominalne množine postoje i u toponimiji, dok su jednine obično vezane za personificirane ili na neki drugi toponimijski način individualizirane strukture.

shvaćena „lokalna tradicija“ je oksimoron, jer je svaka tradicija dijaloška i podrazumijeva razmjene, doprinose i prilagodbe.¹⁶ „Tradiciju su pomogli oblikovati novi kontakti s vanjskim svijetom, a ne izolacija“.¹⁷ Zbog toga je analitičar okrenut razumijevanju procesa i interakcija, dok je esencijaliziranje oblika statički redukcionizam prikladan za umjetničke refleksije i mobilizacijske programe.

Nakon ovog terminološkog polazišta, drugi bitan aspekt odvagivanja izvornosti u današnjim autentičnim načinima postupanja s baštinom predstavlja njeno datiranje. Nekritičko navođenje tvrdnji o starodrevnim građevinama i njihovim kontinuirano rabljenim tehnikama još od najdrevnijih kulturnih slojeva predstavlja vanznanstvenu cijenu ideologema starosti kakvim su se u raznim prilikama i razmjerima legitimirale standardizacije iz djelokruga hegemonijskih projekata, njihovih lokalnih reakcija i tako autoriziranih kulturnih verifikatora. Potonji su karakteristično nerasploženi spram lokalnih idioma, pridržanih partikularnih i manjinskih kulturnih praksi.¹⁸ U raznim je nacionalnim mobilizacijama po takve bilo bolje da ih se štuje ili makar tolerira kao zagubljene odraze svenacionalnih iskona. I na ovakvim mjestima propitivanje autentičnosti po bukvalnoj starosti materijala nudi manje odgovora od datiranja, historizacija i procjenjivanja dugotrajnih održivosti lokalnih rješenja – dakle, znanja prakticiranih u svojim društvenim i gospodarskim okvirima.¹⁹ Datiranja građevina sa suhozidnim krovštima do sada su vrlo rijetka.²⁰ Posebnu temu predstavljaju arheološke datacije prehistorijskih gradina, gradinskih naselja i asociiranih krajobraznih struktura.²¹ Arheološka datiranja suhozida moguća su zahvaljujući epigrafi, kao u iznimnom slučaju Grčkog zida kod Jablanca.²² Čitav je datacijski preostatak vezan za pojedine strukture u povijesnim naseljima, za period srednjovjekovne i ranonovovjekovne vitizacije kada su trgovačke uključenosti u veće države uzgoj žitarica na krškim poljima zamjenjivale kultiviranjem vinove loze,²³ te na koncu za moderno razdoblje težačkog otkupljivanja obrađivanih zemljišta i širenje kultiviranja na prostrana područja van krških polja u godinama vinarske konjunktore koncem XIX. stoljeća. Razmjerno najveći dio intenzivnih uređivanja za

¹⁶ Istraživačica zapadnoafričke proizvodnje tekstila zaključila je kako rukotvorci nisu nikada bili izolirani od vanjskih promjena niti nezainteresirani za njih. "Drugim riječima, fraza poput „lokalno rukotvorstvo“ je nešto poput oksimorona" (Kriger 2006:172).

¹⁷ Seid 1987:160.

¹⁸ Fowler 2008.

¹⁹ Larsen 1995.

²⁰ Horvatić 2000., Juvanec 2000. i Kale 2014. Kritiku povijesnih izvora v. u Kale 1998.

²¹ Na ovom mjestu zahvaljujem na vrijednim konzultacijama kolegice arheologinje Vedrane Glavaš.

²² Glavičić 1992.

²³ Murterske izvore donosi Juran 2010: 67.

vitikulturu klimatski prikladnog pojasa otoka i obale, geografski omeđivog na područja najgušćih rasporeda linearnih suhozida, pojedinačnih i složenih građevina, može se datirati u potonje razdoblje. Kulturni krajolici jadranske Hrvatske plod su moderniteta, trgovačkih dosega omogućenih plovidbama parobroda nakrcanih bačvama vina u doba godine kada su jedrenjaci morali biti vezani uz obalu, kao i o integriranom kontinentalnom tržištu tim dobrima gdje je poharanost francuskih vinograda filokserom otvorila velika nova tržišta. To stoga i nisu isključivo lokalni povijesni kulturni krajolici.²⁴ Ustrajavanje na dodjeljivanju vrijednosti uslijed njihove ahistorizirane lokalnosti bi među kulturno-povijesnim postupcima nalikovalo diskvalifikaciji nacionalnih ostvarenja iz krila raznih svekontinentalnih stilskih usmjerenja, dosluha i pokreta. Vernakularni graditelji nisu učeni polaznici stilskih škola, no rezultati njihovih gospodarskih aktivnosti kakvima se kasnije pridao i estetski značaj dijele zajednički privredni nazivnik što preseže međe lokalnog i nacionalnog. Uz ovu krajobraznu glavninu, kulturni krajolici medievalne vitizacije (često srasli s okućnicama starih naselja karakteristično smještenih uz prisojne rubove krških polja) i prehistorijski ostatci gradinskih struktura predstavljaju tek manje dijelove ukupnog našeg kulturnog nasljeđa ove vrste. Uslijed povijesnih agrarnih reformi i otkupa zemljišta to se odnosi i na nevinogradarske krajolike poput agropastoralnih ili čisto pastirskih.²⁵

Iz dosad prikazanog jasno je kako obnoviteljske potrebe registriranih kulturnih dobara možemo vezati za lokalna znanja konkretnih povijesnih razdoblja, svakog sa svojom nativnom terminologijom. Iako se popravak kamenog zida doima samorazumljivim poslom, takav ipak ovisi o obilježjima lokalnih gradiva, potreba, gospodarstava i prepoznatljivosti zajednica. Najviše građevine suhozidnog krovišta same po sebi bi se mogle očekivati u ambijentu gradbeno najzahvalnijeg pločastog kamenja uokolo Benkovca, kakav posve odgovara strukturi ziđa najviših istarskih kažuna – no tamo ovakvih građevina uopće nema. Najveće građevine i najmasivniji funkcionalno artikulirani nasipi nisu nastajali tamo gdje je bilo najlakše doći do gradivnog materijala već održivim usustavljanjem kamenog balasta iskrčenog pri kultiviranjima prostranijih zemljišta ambiciozno gospodarenih pučkih imanja,

²⁴ Ovakvu vrstu lokaliteta na odgovarajući način ističe mogućnost tematske prijave za Oznaku europske baštine, ustanovljene odlukom Europskog parlamenta 1194/2011/EU.

²⁵ Poprječni suhozidi Kornata kao međe *kupovštine prve ruke* ne mogu biti stariji od početaka otkupâ 1859., dok su istovrsni suhozidi Paga nastajali nakon upravne odluke iz 1817. godine (Kulušić 2006: 257, Rumora 1914: 28).

sve po potrebama i prilikama konkretnih domaćinstava i gospodarstava.²⁶ Lokalna znanja su lica praksi vremenitih privreda.

Obnove registriranih kulturnih dobara

Usmjeravanje konzervatorske pozornosti k suhozidima uključilo je niz inovativnih rješenja, koje na ovom mjestu predstavljamo tabličnim prikazom.

Kulturno dobro i ključno obilježje	Vlasnici (zajednica ili obitelj)	Lokacija	Registracija	Uvođenje konzervatorske prakse
prezide na Takali (terase)	Praputnjak	Bakarski zaljev	3. II. 1972.	„etnografska zona“ (kulturni krajolik)
Dudićev osik (razvedeni tlocrt)	Badurine-Dudići	Dudići kod Luna (44,662°N, 14,768°E)	17. XII. 1975.	zoniranje suhozidne građevine
Rašina bunja (lažno lučeni hodnik)	Strikoman-Rašini	Okit kod Vodica (43, 793°N, 15,769°E)	prev. 30. X. 1998., tr. 30. VI. 2008.	lažno svodene građevine
Stari stan (5 prostorija), Samograd	Alić-Tarakalo	Samograd na Žirju (43,649°N, 15,666°E)	prev. 2. XI. 1998. , tr. 30. VI. 2008.	
Šuplja gromila (datirana u srednji vijek)	Mikulandra	Bilice kod Šibenika (43,781°N, 15,983°E)	30. VI. 2008.	
Kudin most (12 lukova)	Veselinovići (Krupski Golubić kod Ervenika)	rijeka Krupa (44,188°N, 15,845°E)	prev. 16. IV. 2005., tr. 24. IV. 2013.	suhozidni most
kompleks cisterni na Lorci, otok Vis	Vidović (Komiža)	Oključna kod Komiže (43,065°N, 16,135°E)	prev. 25. IX. 2006.	vernakularna cisterna
suhozidi Općine Tkon	mještani i nasljednici	područje Općine	11. VI. 2007.	kulturno dobro od lokalnog značaja
sjeverozapadna Vodnjanština (ager)	mještani i nasljednici	područje kulturnog krajolika	prev. 26. II. 2010.	konzervatorski popis suhozidnih građevina
umijeće gradnje bez vezivne tvari	–	jadranska Hrvatska	12. VI. 2013.	nematerijalno kulturno dobro
Rodini stani, Vodice (veličina i artikulacija gomile)	Rodin (Prvić Luka)	Rodini stani, Donja Srima (43,734°N, 15,825°E)	17. VI. 2013.	kultivacijski kompleks

²⁶ Dva su očita primjera na Srimi: najviša dalmatinska *Domaćinova bunja* se nalazi uklopljena u kut najvećeg pojedinačnog zemljišta na Donjoj Srimi, dok se sa suhozidnog kompleksa u *Rodinim stanima*, kakav bi mogao sadržavati oko tisuću tona kamenog građiva, lako nadzirao pašnjak i voćnjak široko razmaknutih međa.

Registracije kulturnih dobara poslužile su i kao osnova za konzervatorske radove. U prvom popravku *Kudinog mosta* travnja 2003. godine su utvrđeni znatni rasponi kanala za usmjeravanje toka kroz lukove mosta. Najduži među njima doseže dvadesetak metara tako da se može reći kako ukupna građevina mosta ima svoj vidljivi dio u lukovima i važan nevidljivi dio pod vodom pred njima. Utvrđeno je kako se zapuštanjem kanala i rastom trske talože nanosi, začepљуje protok i povisuje razina vode pred mostom u kojoj se iz njegove površine izglavljaju i odnose lakše sedrene komponente. Zbog toga se važnim dijelom popravka i prevencije bujičnih šteta pokazalo čišćenje i održavanje tih kanala što su uz konzervatorski nadzor ručnim alatom učinili seljani.²⁷ Dijelovi lukova koji su otplavljeni van dohvata su u popravku od licencirane tvrtke zamijenjeni sedrom što se iz obližnjih podzida nadomjestila vapnencem. Djelotvoran popravak je, dakle, postao moguć tek poratnim povratkom stanovništva susjednih sela. Također je važna bila i suradnja s Parkom prirode Južni Velebit, jer su popravci iziskivali i premještanja sedre koja se ne smije dirati.²⁸ Park prirode je nakon prvog popravka postavio poučnu tablu i asfaltirao ravni dio prilaznog puta. *Kudin most* se sada planinarima predstavlja kao turistička atrakcija, iako popravci još nisu završeni.

Inovativna organizacija popravka je obavljena i koncem lipnja 2004. godine u Puntu na otoku Krku, gdje je ured Turističke zajednice od lokalne obitelji pastira vještih u gradnji kamenom naručio popravak zdenca na predjelu Kandija. Ovakva ukopana vrsta zdenca osobita je po funkcionalnosti bez korištenog vezivnog gradiva, jer važnu ulogu ima konfiguracija zemljišta i sastav tla.²⁹ Na nedalekom terenu se 17. ožujka 2007. godine u organizaciji udruge „Sinjali“ iz Baške zbila i prva obnova *mrgara*, onih panoramski najprivlačnijih koji se nalaze na Lipici.³⁰ Prva obnova jedne ovakve građevine s prostorijama učinjena je 2009. godine na *Rašinoj bunji* na predjelu Okit pod istoimenim brdom u blizini Vodica. U vrijeme popravka ovo je bilo kulturno dobro trajno upisano u Registar, te ćemo stoga postupak popravka i njegove posljedice promotriti detaljnije.

²⁷ Glavni korisnici mosta su kozari iz obližnjih Veselinovića u Krupskom Golubiću.

²⁸ Respektiranje lokalnih praksi nužnih za očuvanje mosta pokazalo se neusklađeno s propisima Parka prirode, jer spaljivanje očišćene trske neizdiferencirano potpada pod zabranjenu aktivnost.

²⁹ Zdenac nije u Registru kulturnih dobara. Ponuda ove obnove od 10. lipnja 2004. glasi: „Nakon pregledavanja sadašnjeg stanja zarušenoga zdenca na lokaciji Kandija (Požarina) u prisustvu dr. sc. Berislava Horvatića, te na osnovu uvida u postojeću arhitektonsku dokumentaciju njezina stanja prije devastacije (arhitektonski snimak prof. dr. Boruta Juvanca od 22. kolovoza 2002. godine), dostavljamo vam ponudu za obnovu zarušenoga zdenca na lokaciji Kandija (Požarina), koja bi se sastojala od pražnjenja vode iz zdenca (2 sata), otklanjanja urušenog kamenja (2 sata), dopreme kamenja za gradnju (3 sata), slaganja jame zdenca (12 sati), slaganja stepeništa (2 sata), slaganja vijenca (2 sata) i uređenja neposrednog okoliša (2 sata), ukupno 25 sati rada. Za obavljanje rekonstrukcije potrebne su četiri osobe, iz razloga što nije moguće koristiti nikakve građevinske strojeve ni veće alate, već se sve mora izvoditi ručno (...).“ Zahvaljujem na privoli uvrštavanja ovih redaka.

³⁰ Lešić i dr. 2010:133.

Rašina bunja je građevina koju čine četiri prostorije objedinjene istim artikuliranim suhozidnim nasipom, od kojih su dvije veće povezane unutrašnjim prolazom u profilu šiljastog luka.³¹ Iako je u Hrvatskoj poznato više suhozidnih građevina izduženog pačetvorinastog tlocrta s ovakvim krovijem,³² ovo je naš jedini poznati primjer tako izgrađenog unutrašnjeg prolaza među prostorijama. Zahvaljujući tome su izbjegnuti tek metar visoki jednostavno poklopljeni prolazi među prostorijama nekoliko drugih poznatih višeprostornih građevina ove vrste kod nas, pa se iz jedne u drugu prostoriju prolazi bez saginjanja. Neobično se rješenje ima zahvaliti generacijskoj izmjeni obiteljskih graditelja, kada je potomak na originalan način savladao gradnju već zadane izdužene osnove. Važnost rješenja je bjelodana iz talijanskih, francuskih i španjolskih područja s lažno svodenim građevinama kakve su građene za duže ili trajno stanovanje. Njihovo korištenje veziva nema građevnu već izolacijsku svrhu,³³ dok je najvažnija bila dorada višeprostornih spojeva zida kombiniranjem lažnih svodova i pravih lukova.³⁴ Time su omogućavana značajnija rastvaranja stijenki ambicioznijih prostorija. U slučaju *Rašine bunje* građevina je bila dijelom istoimenog *stana*.³⁵ Uvučenija prostorija je na motkama uglavljenima u zidove imala ležaj, dok je u kutu prostorije do ulaza bilo ognjište. Kako je pri obilasku građevine u prvom opisivanju građevine nacrtao Aleksandar Freudenberg, motke za ležaj su bile postavljene u perspektivi otvora u zidu krovijem. Čitava građevina odaje dojam solidnosti, i van obodâ vegetacijskih oštećenja visoki zid kod ulaza stoji u nenačetoj vertikali.

Oštećenje ove građevine je bilo dvovrsno. Dio krovijem uvučenije prostorije se, upravo na mjestu gdje je bio zidni otvor, urušavao kao posljedica štete začete još u vrijeme bliske eksplozije granate u Drugom svjetskom ratu. S druge strane građevine se, zbog njene napuštenosti i kasnijeg korištenja drugih, betonski građenih zdanja, na rubu zida i unutar njega raširilo korijenje bršljana. Uz ova oštećenja građevina se urušila i između posebnih ulaza u dvije male prostorije nespojenih prostorija, u razmjeru koji je (za razliku od oštećenja prije popravka) sada zahvatio i jednu prostoriju. Nakon procjene arhitektonske vrijednosti građevine, konstatiranja jedinstvenosti sadržanog građevnog rješenja i obrazloženja upisa u

³¹ Suhozidne građevine ovakve osnove Hamm naziva „brodolikima“ (*bootsförmige Bauten*; 1974:313).

³² Konzervatorsku evidenciju Novog stana u Samogradu na otoku Žirju koju je 1988. godine napravio Ivo Šprljan v. kod Kale 1994:225-231.

³³ Isto kao i u našim primjerima unutrašnjih žbukanja ovakvih građevina.

³⁴ Findrik 1967:60.

³⁵ *Stan* je tipski toponim sezonskog gospodarskog selišta, dok se ovdje radi o zemljištima poput *intrada* ili *stancija* udaljenima od naselja.

Registar se od 1996. godine iz mandata u mandat lokalne samouprave obnavljalo podsjećanja kako se nedaleko grada, u području posutom mnoštvom drugih solidnih građevina ove vrste, nalazi neobičnost kakvu će po nastavljanju rušenja u budućnosti preostati tek rekonstruirati po fotografijama i Freudenreichovim crtežima.³⁶

Stoga je nakon trajnog upisa u Registar 2008. godine bilo olakšavajuće vidjeti interes lokalne samouprave, čišćenje raslinja od strane komunalnog poduzeća i uspješno prijavljivanje na natječaju za sredstva potrebna za popravak starih oštećenja.³⁷ Po propisima je obnovu registriranog kulturnog dobra učinila lokalna licencirana tvrtka, no sam popravak građenjem *u suho* je obavio okretni lokalni graditelj po izboru lokalne samouprave.³⁸ Pri popravku krovništva uvučene prostorije nije obnovljen zidni otvor, tako da je ovaj prostor postao neprivlačan zbog oskudnog svjetla iz prolaza. Iako su obavljani radovi u nadzoru povoljno ocijenjeni, uveli su više ugroza po građevinu. Prije same obnove to je bilo uklanjanje raslinja kakvo je ojačalim korijenjem unutar ziđa kroz desetljeća zapuštenosti građevine djelomice preuzelo i ulogu mrežastog zadržavanja nasipa – bez nadomjestka u popravku. Zbog toga je nakon truljenja guste mreže snažnog korijenja unutar ziđa počelo razmicanje istočnog ruba građevine. Posljedice ovog prirodnog procesa nakon nenadziranog čišćenja su se pri popravku koji je uslijedio kombinirale s uporabom strojno smrvljenog kamenja različite finoće tipski pogodnog za rad s betonom (tzv. agregat 0-30 mm). Usipanje ovakvog praškastog kamenog materijala u krovništvo je obnovljeni dio zarušene prostorije pretvorio u nasip u kakav se kamen *u suho* nije mogao pouzdano uglaviti. „Ne smije se koristiti ništa toliko sitno da se kasnije ispere kišom... [Upotreba materijala poput pijeska] je fatalno lak način za izravnavanje unutrašnjosti i pripremu nečega što se doima poput dobrog ležišta za veće kamenje. No ovo za zid znači smrt“.³⁹ Na drugom mjestu se ovakvo popunjavanje unutrašnjosti zida bez čvrstog oslonca naziva „bezvrijednim“.⁴⁰ Na koncu, u obnovi zarušenog ziđa između dvije manje prostorije izveden je nespretan ravni vertikalni rez spoja među kamenjem. Prva su se osipanja

³⁶ Pismo lokalnoj samoupravi prije registracije, od 5. svibnja 1996. (uz priložen novinski članak iz lokalnog tjednika od 2. ožujka, istovremeno s predlaganjem zaštite), te kasnije 24. studenog 1998., 16. ožujka 2000. uz upoznavanje gradonačelnika s vrijednošću građevine na licu mjesta 2002. godine.

³⁷ Upis u Registar bio je 30. lipnja 2008., javno predavanje u Kulturnom centru 10. rujna (s pozivom gradske uprave na prijavljivanje vlasnika bunja za popravljivanje), čišćenje bršljana koncem studenog iste godine, obnova 27.-31. listopada naredne godine a postavljanje poučne ploče u travnju. Iz uprave Grada Vodica se pred Božić 2009. godine pripremila čestitka s fotografijom folklorne inscenacije blagdana pred obnovljenom Rašinom bunjom, čestitajući Božić i Novu godinu prizorom lokalne folklorne skupine koja bunju kiti nizovima suhog domaćeg voća u maniri starog božićnog drvca.

³⁸ U prethodnom odobravanju popravka je zatraženo da neposrednog graditelja predloži vlasnik, no zadnja je riječ pripala lokalnoj samoupravi koja je namakla natječajna sredstva za radove.

³⁹ Rainsford-Hannay 1957:40.

⁴⁰ Brooks 1977:101.

obnovljenih dijelova zapadnog ruba građevine (najprije u pozadini dviju manjih prostorija gdje nije bilo popravka, potom na prednjem popravljanom dijelu) dogodila koncem kolovoza 2011. godine, dok se istočni zid nakon postupnog razmicanja osuo početkom studenog. Otvoreni dijelovi zarušenog zida i ocijeđeni materijal na tlu unutrašnjosti pod popravljenim dijelom krovišta pokazali su prisutnost kamenog praha u unutrašnjosti tih zidova. Trudom lokalne samouprave su zbog razmicanja kutnog kamenja i osipanja zida ubrzo poduprti sjeveroistočni kut i istočna strana krovišta u unutrašnjosti prve prostorije do ulaza. Putokazi k znamenitosti su uklonjeni, građevina ograđena, njen ulaz zatvoren a iz konzervatorske službe je zatražena novčana potpora za uklanjanje štete.

Analiza obnova

Obnove suhozida nisu ujednačene niti drugdje gdje se službeno poduzimaju, najčešće iz arheoloških razloga. Nekoliko monolita u Stonehengeu je zbog nakrivljenosti 1920. godine podignuto i vraćeno na armirano-betonsku podlogu, preko koje je nasuta zemlja s travnjakom.⁴¹ I na prehistorijskoj grobnici Newgrange su se, bez riskiranja ICOMOS-ove preporuke za uvrštavanje u Popis svjetske baštine 1993. godine, koristile rigidne armature skrivene u zidu.⁴² U južnoafričkoj arheološkoj kulturi *madzimbabwe*, s više od tri stotine suhozidno utvrđenih građevina među kojima je najpoznatiji Veliki Zimbabwe, je dokumentirana obnova usporediva s vodičkim oštećenjem:

„Najčešće štete čini korijenje stabala. Njegovo uklanjanje bez poticanja budućih rastakanja nema izgleda za uspjeh. Sječa stabla može prouzročiti poremećaj u temeljima jer korijenje propada, stvara praznine i nove tokove otjecanja vode. Ovo se dogodilo na lokalitetu Tsindi gdje je stablo u suhozidu ostavljeno rasti kroz duže vrijeme, što je dovelo do nabreknuća. Odlučeno je posjeći stablo i herbicidno tretirati panj, ne bi li njegovo usporeno propadanje suhozidu dalo vremena za stabiliziranje. Ipak, to je nakon tri godine dovelo do rušenja zida koji se potom trebao popraviti. Za stabiliziranje zida i sprječavanje biljnog rasta je upotrijebljena geotekstilna mreža s herbicidom, kakva se obično sastoji od crnog polipropilena ili polietilena sposobnog i za zadržavanje ultraljubičastog zračenja. Stoga je, kad se radi o rastu stabla, najbolje

⁴¹ Intervencije betonom na vidljivim šire oštećenim dijelovima monolita nisu skrivane, tek nisu pigmentirane kontrastivnim bojama. Statička analiza koja je prethodila konzervatorskoj intervenciji je bila duga 101 stranicu (Thurley 2013:129).

⁴² Cleere 1995:63.

moguće rješenje njegovo uklanjanje dok se korijenje još uopće nije ni razvilo. Jasno je kako rast stabla na ovakvim strukturama odaje nedostatak redovitog održavanja zemljišta. Znajući kako mnoge građevine više nemaju svoje korisnike postaje teško primijeniti način održavanja kakav ne bi bio zasnovan na sudjelovanju lokalnog stanovništva.⁴³

Isti konzervator uočava bitnu promjenu korištenja: unutar suhozidnog perimetra izvorno nije bilo stabala jer je sjenâ bilo u danas iščezlim nastambama, dok su sada postala dijelom romantiziranih predodžbi stopljenosti ovih građevina s prirodom i nadovezuju se uz stabla u namjeni maskiranja i estetizacije panoramskog doživljaja lokaliteta s hotelom, infrastrukturom igrališta za golf i sl.⁴⁴

Ravnajući se ovakvim primjerom, očito je kako je prvo hrvatsko popravljjanje oštećenog registriranog kulturnog dobra s posve suhozidnim prostorijama svakome njegovom sudioniku u isti mah pridalo i zasluge i odgovornosti. Ponajprije su vlasnici imanja bili susretljivi u pristupu građevini, evociranju i dokumentiranju bitnih okolnosti da bi se uopće mogao razumjeti njegov nastanak, no u novim generacijskim rasporedima dužnosti jednostavno se ne stižući brinuti za ovaj disfunkcionalni dio obiteljskog nasljeđa i ispuštajući taj fragment praktičnog znanja. Napokon pojavljen interes lokalne samouprave uopće je otvorio prostora novoj svrsi građevine u korjenito izmijenjenim načinima privrjeđivanja. Ipak je proizašlo kako je radikalnost prve intervencije bez popratnih mjera ubrzala štetne procese. U nadležnom uredu konzervatorske službe etnologa kakav bi se ovom postupku mogao dulje posvetiti nema, no ovim su se putem ipak uspješno facilitirala obrazloženja uvrštavanja nove vrste građevina u Registar kulturnih dobara. Ozbiljan konzervatorski propust se ticao prilagođenog i djelotvornog nadzora popravka. Tvrtka licencirana za radove na građevinama iz Registra kulturnih dobara nije pripremila odgovarajući materijal, provjeriv bilo pred građevinom ili na mjestu pripreme i ukrcavanja materijala. Također, u obnovi zarušenog dijela krovišta nije izgrađen dokumentirani zidni otvor kakav je važan i za novu prezentacijsku namjenu građevine.

Značajne greške u provedbi zaštite su učinjene u radu neposrednog popravljača. U nedostatku djelotvornog nadzora a uz pomoć resursa građevinske tvrtke su primijenjena lakša rješenja,

⁴³ Nđoro 2001:58.

⁴⁴ Isto: 86.

nije rješavan očit problem nadimanja zida oštećenog raslinjem koji se potom rasuo, a u obnavljanju sjevernog krila građevine s manjim prostorijama izveden je rez po čijoj se crti građevina zarušila do štete veće od zatečene (uključivo s prostorijom). Srećom, zarušavanje istočne veće prostorije je na vrijeme zaustavljeno podupiranjima. Kao i pri obnavljanjima s početaka konzervatorskih djelatnosti uopće, i ovdje se u prvom susretu s novom vrstom zadatka susrelo s teškoćama. Ovakva je iskušena ova vernakularna tehnika gotovo podrazumijevala, jer se po zadanoj proceduri na takve građevine niti stilizirana glagoljska oznaka registriranog kulturnog dobra ne može postaviti bez posezanja za vezivom na zidu kakvo po definiciji veziva nema. Obnova se imala provesti postupajući po pravilima očito sročanima za drugačije gradnje.

Ovakva opažanja najveću odgovornost pridaju polaznom utvrditelju vrijednosti građevine. Polazno je etnografsko dokumentiranje učinio Freudenreich, inače namještenik Ministarstva graditeljstva, koji je ta vrijedna opažanja, opis i mjerenja objavio ali ih nije usporedio s drugim raspoloživim primjerima i pri tadašnjem manjem razmjeru štete utvrdio tehničku rijetkost građevine. Moglo bi se reći kako je građevina postala nenamjernom žrtvom njegovog estetskog modela kulturne evolucije, u kakvom su građevine suhozidnih krovništa zahvalnim ilustracijama bivale tek kroz svoje jednostavne, shematizirane presjeke.⁴⁵ Kada se to tragom njegovog djela učinilo, etnološki utvrditelj vrijednosti kulturnog dobra je propustio uočiti kako provođenje propisanog postupka obnove registriranog kulturnog dobra za novu vrstu registriranih građevina nije izvedivo.⁴⁶ Budući da se registracija obrazložila van konzervatorske službe, kobnom je bila neraspoloživost internog pravilničkog napatka. Takav se, očito, treba prilagoditi javnosti i novim vrstama kulturnih dobara jer je velik dio posla moguće učiniti već i savjesnim civilnim organiziranjem temeljenom na lokalnim znanjima.⁴⁷ S opisanim neprimjerenim primjenama tehnike i materijala vrijedno je uočiti kako je neposredni popravljivač izabran na osnovi provedbe poticaja lokalne samouprave. Nakon registracije *Rašine bunje* od 2008. godine vlasnike mnogobrojnih *bunja* je pozvala prijaviti ih u lokalni popis iz kakvog bi poslije bilo lakše planirati ambijentalne poučne staze, praksu nadovezanu uz višegodišnje čišćenje ruta istaknutog domaćeg brdsko-biciklističkog kluba, i uopće unaprjeđivati ljepote kulturnog krajolika u zaobalju intenzivne ljetne turističke privrede gdje se sve više *stanova* agroturistički uređuje. Iste je godine, nakon prvih građanskih

⁴⁵ Freudenreich 1972:180.

⁴⁶ Kale 1995.

⁴⁷ Usp. udio lokalnih graditelja i ustaljeno vodstvo popravljivanja građevina na Petrebišćima od 2010. nadalje; također i Nđoro 2001:68.

okupljanja na popravljajima *kažuna* potaknutih građevinarskim premještanjem takve građevine po konzervatorskim smjernicama, sličan program pokrenut i u Vodnjanu.⁴⁸ I jedan i drugi grad su vlasnicima prijavljenih građevina ovisno o oštećenju građevine nudili dvije visine potpore. Na taj način su praktično proveli prve pilot-projekte agro-okolišnih poticaja u dijelu usmjerenom na održavanje i stvaranje kulturnih krajolika, kakvi su diljem Europe uvedeni smjernicom EU 2078/92. Razlika u lokalnim potporama za popravljaj suhozidnih građevina je u tome što se u Vodnjanu potpora daje vlasniku i potom provjerava učinjeno, dok se u Vodicama potpora isplaćuje jednom izabranom graditelju koji vlasnicima popravljaj njihove građevine. Podupirući stvaratelja kulturnog krajolika, prva vrsta provedbe oponaša pravila agro-okolišnih poticaja. Druga varijanta naliči pravilu popravljaj registriranih kulturnih dobara, no bez nadzora. Iznalaženje gradiva za popravak na način na kakav je građevina i nastala, u krugu imanja, osigurava samo prvi okušani način.

Time nas opis popravka *Rašine bunje* vraća nazad na lokalna umijeća i održiva upravljanja njihovim primjenama. Tako zasnovana konzervacija uspješno je riješila zadatak postavljen pred *Kudinim mostom*, ali ne i na *Rašinoj bunji*. Upravljanje lokalnim znanjem od jedne do druge sredine može imati oblik zasebno utvrđenog nematerijalnog kulturnog dobra, omeđivog na praksu prepoznatljivih pojava i poduprtog participativnim planom upravljanja. U materijalnom opisu graditeljskih oblika glavno obilježje *Rašine bunje*, hodnik pod lažnim lukom, ne predstavlja inventarski shvaćen naputak za kolažiranje građevina i ako bi ga uvrstili u kakav priručnik taksativno navedenih oblika jamačno bi se suočili i s njegovim neumjesnim izvedbama. No, promašeno bi bilo tražiti da ga zbog stilizirane invencije u područje svojeg znanstvenog interesa preuzme povijest umjetnosti ili isključivo arhitektura. Takav lažno lučeni prolaz i dalje je čvrsto u zagrljaju vernakularnih rješenja. U svakoj lažno svođenoj građevini umijeće je manje do sposobnosti ponavljanja oblika a više do proporcioniranja gradnje ovisnoga o lokalnim resursima, a sve u pragmatičnom okviru funkcionalnosti. Suhozidnim strukturama se arhitektonski uređivalo gospodarske krajolike svojih epoha, kondicionirajući uzgoj sorti i pasmina. Zato su ovakve građevine arhitektonska srca

⁴⁸ Usp. općinsku odluku o određivanju zaštićenog kulturnog dobra od lokalnog značaja u Tkonu kojom su se suhozidi željeli zaštititi od građevinskog odvoženja i mljevenja. Sadržaj zaštite podsjeća na konzervatorsku okružnicu iz travnja 1972. o kažnjivim odvoženjima kamenja s prethistorijskih tumula. Takva je arheološka intonacija prepoznatljiva i u peticiji udruge „Suhozid“ od 21. kolovoza 2009. kojom se tražilo zakonsku zaštitu suhozida kao nepokretnog kulturnog dobra. Pretakanjem građevinske ili arheološke problematike u kulturnu regulaciju široko korištene baštine se nepostojanje inventara i tipologije predmetnih oblika kao praktičnog pomagala za konzervatorsko postupanje želi zaobići uvođenjem neselektivnih i negradiranih obveza, što u gospodarskom krajoliku mora dovesti do ozbiljnih ograničenja njegovog održavanja. O važnosti inventarizacije prije perspektivnih lokalnih zaštita pišu Alay i Carbajales 2002.

historijskih krajolika sa svojim gospodarskim korisnostima, kakva u tim sićušnim dijelovima omogućuju razumjeti njihova postanja, funkcionalnosti i perspektive.⁴⁹

Rasprava: nematerijalnost kulturnog krajolika

Prva studija o povezanosti značenja nematerijalne kulturne baštine i kulturnog krajolika bila je dijelom obrazloženja za uvrštavanje Amalfinskog priobalja u Popis svjetske baštine 1997. godine. Autorica tog aspekta ekspertize, arhitektica Carla Maurano, je njene glavne teze izložila u Splitu srpnja 2004. godine,⁵⁰ a kasnije su i objavljene u izdanju Europskog sveučilišnog centra za zaštitu kulturne baštine iz Ravella u Italiji.⁵¹ Maurano je, zapravo, provela antropološku analizu korištenja prostora i kulturni krajolik protumačila kao praksu lokalnog znanja. Suhozidne terase dio su irigacijskog sustava za provođenje vode iz šumske visoravni, preko cisterni i kroz kanale do kaskadnih voćnjaka. Uglavnom se radi o nasadima krupnih limuna čijim se sokom ovdje zamjenjuje ocat, čija se kora jede a kao jedini pravi talijanski *limoncello* drži se upravo amalfinski. Istim irigacijskim trasama krajolik je posvećen raznim kulturnim praksama koje čine procesiju do svetišta Gospe od Pomoći povrh terasa i cisterni, s uključenim prepoznatljivom lokalnom kulturom glazbe i plesa popratnih okupljanja i svečanosti. Njen kolega iz konzervatorskog ureda nadležnog za ovaj krajolik, arhitekt Giovanni Villani, ovakav interpretacijski pristup objašnjava kao dio dugog povijesnog slijeda estetske karakterizacije krajobraznog doživljaja kakvi su se na rimskim ruševinama vremenom ustalili kao putopisni i likovni žanr. Još od XVI. st. to je uopće i sredina prvih konzervatorskih propisa, kao i uvriježivanja što relacijski i perceptivni pojam „krajolik“ znači, za razliku od faktografskog i situacijskog „okoliša“. Glorificiranje historijskih krajolika domovine u totalitarističko je vrijeme polučilo prvu zaštitu „panoramskih ljepota“ kakve su se

⁴⁹ „Historijski krajolik“ u ovom smislu preciznije adresira predmet od uključivijeg izraza „kulturni krajolik“, kakav se može odnositi i na asocijativne kulturne krajolike poput svetih planina ili na umjetnički intenzivno interpretirana podneblja. Terminološka distinkcija između „povijesnog krajolika“ i „historijskog krajolika“ može se pratiti po primjeru značenja „povijesnog dokumenta“, kao dokumenta iz prošlosti, i „historijskog dokumenta“ kao dokumenta znanosti koja prošlost istražuje. Zaštita kulturne baštine već je polučila efekt da mnoge građevine više nisu isključivo konzervirana kulturna dobra već i spomenici konzervacijskih postupaka (s globalno najpoznatijim primjerom francuskih obnova iz razdoblja 1840.-1870. pod vodstvom E. E. Viollet-le-Duca), čineći historijsku karakterizaciju opravdanom.

⁵⁰ Konzervatorski skup o nematerijalnoj kulturnoj baštini za zemlje jugoistočne Europe je Ministarstvo kulture provelo u koordinaciji s UNESCO-m, u neposrednoj organizaciji FORMEZ-a iz Italije i Centra za mirovne studije iz Zagreba. Kolegama iz Uprave za zaštitu kulturne baštine dugujem zahvalnost na pozivu za prisustvovanje skupu.

⁵¹ Maurano 2005.

potom krenule sustavno popisivati.⁵² Zakon je primjenjivan i u okupiranim dijelovima Hrvatske, o čemu svjedoči žig na najvišem brdu Kornata.

Na takvom terenu je „za zadržavanje identiteta Amalfinske obale važno očuvati stare graditeljske tehnike, povlasticu koju uživa šaćica osoba zvanih *maestri*, omogućivši im držanje poduka i osposobljavanja u posebnim školama“.⁵³ Tri stupnja tečaja gradnje suhozida s ispitom za dvogodišnje provjeravanog majstora povrh svega u *Dry Stone Walling Association* je opisao Norman Haddow.⁵⁴ Iz područja primjene prvih nacionalnih zakona koji su uređivali nematerijalnu kulturnu baštinu, u Japanu i Južnoj Koreji, postoji detaljna disertacijska analiza.⁵⁵ Po južnokorejskom zakonu „imatelj“ nematerijalnog kulturnog dobra mora biti stariji od 55 godina, za svoj rad uživa mjesečnu novčanu potporu, školarine svojih učenika, honorare za javne prezentacije, obiteljsko zdravstveno osiguranje, novčanu pomoć obitelji za pogreb, olakšicu za kupovinu doma ako ga ne posjeduje i državnu zaštitu u slučaju velikih opasnosti. Zauzvrat je, pod prijetnjom globe ili gubitka statusa, svoje umijeće obvezan javno prakticirati i podučavati. Tamo gdje je to teško činiti, poput tradicija vezanih za nedohvatna mjesta u Sjevernoj Koreji, postoje državni centri u kojima se osim vježbi redovito priređuju i smotre. „Imatelj“ nematerijalnog kulturnog dobra (u novinstvu i javnosti uopće često nazivan „živom nacionalnom riznicom“) kroz pet godina podučavanja u nekoliko stepenica i inačica učenja stječe svoje „majstorske učenike“ iz kojih probire stipendiranog „asistenta-podučavatelja“ i finalnog „kandidata za imatelja nematerijalnog kulturnog dobra“. Svako nematerijalno kulturno dobro u pravilu ima po jednog imatelja a njegova registracija ovisi o postojanju takve osobe. Registracija nematerijalnog kulturnog dobra prestaje ako je njegov imatelj umro bez kandidata spremnog za promicanje. Nad ovim napredovanjima bdije stručno povjerenstvo, a Ministarstvo kulture svake godine objavljuje s koliko sredstava raspolaže za godišnja podmirivanja svojih propisanih obveza spram imatelja registriranih nematerijalnih kulturnih dobara i polaznika njihovih poduka. Iz japanske prakse je opisana trogodišnja obnova trokatne pagode Oyamadera iz XV. st., kakva se radi truljenja baza stupova i popuštanja drvenih spojeva mora rastaviti najmanje jednom u četiri stoljeća s nizom manjih izmjena u međuvremenu. Zamjenjivani dijelovi su označavani datiranim žigovima, obnove su dokumentirane od XVII. st. a struktura izvješća ustaljena od 1930-tih godina. Larsen je na pripremnoj radionici skupa u Nari iznio pregled sadržaja tečajeva za graditelje,

⁵² Zakon br. 1497 o zaštiti prirodnih ljepota iz 1939. godine, Villani 2006.

⁵³ Maurano 2005:40.

⁵⁴ Zupančič 2011:19.

⁵⁵ Jongsung 2003:40-45.

drvodjelje te polazne i napredne arhitekta-voditelje obnova kakve je za licencu potrebno savladati dva, a kojima se ispunjava obveza iz poglavlja „Zaštita tradicijskih tehnika“ u Zakonu o zaštiti kulturnih dobara uvrštenog 1975. godine.⁵⁶ Ovakvi striktno regulirani postupci formalizirane su inačice uvriježenih nasljeđivanja istančanih individualiziranih kvalifikacija, poput pučkog brodograditeljskog majstorstva povezanog s vlasništvom obrta i radionice.⁵⁷

Upravljanje konzervacijskim znanjem

Povećani javni interes za suhozide kakav se može posvjedočiti iz povremenih kampanja i peticija za zaštitu ove vrste baštine, civilnih inicijativa i udruživanja posvećenih zavičajnim krajolicima i suhozidima, okupljanja na popravljajima, etiketiranja, označavanja i uvrštavanja u poučne staze i tematske zemljovide, pa i složenijih poduzimanja poput participativnog civilnog popisivanja ovakve baštine, vremenom je doveo i do razgovora o ustanovljavanjima poduke građenja suhozida izvođenih od osnovnih ili srednjih stručnih škola, udruga, obrta, pučkih učilišta, veleučilišta ili sveučilišta. U promišljanju svake poduke postavlja se pitanje tko će na obvezujući način preuzeti odgovornost certificirajući certifikatore, a također i na koja će se lokalna umijeća certifikati odnositi. Polustoljetna zakonska praksa s Dalekog istoka poduku je čvrsto vezala za osobu nerazdruživu od nematerijalnog kulturnog dobra. Ukupni proces prenošenja umijeća se ne može zamijeniti tipiziranim tečajem, objavljivanjem priručnika i gledanjem instruktivnih filmova. Kako je četrdesetak intervjuiranih majstora posvjedočilo istražiteljici, „tradicijska nije reprodukcija“.⁵⁸

Predaja je regulirana kao odgovoran i provjeriv odnos s jasnim obvezama svih sudionika – počevši s državom. Ovdje nastupa prva domaća otežica, jer državna registracija kulturnih dobara po zakonu bez uključenih financijskih odredbi znači fakultativan a ne obvezujući odnos.⁵⁹ Na takav način registracijske aktivnosti otvaraju širok prostor neobvezujućim očitovanjima skrbi za kulturnu baštinu, što može biti osobito osjetljivo u performativnim praksama prevladavajućeg dijela registriranih nematerijalnih kulturnih dobara. Iako je

⁵⁶ Larsen 1994:71.

⁵⁷ Zvanje „prôto“ u Korčuli i Betini je opisao Filipi 1997:199.

⁵⁸ Bambling 2005:158.

⁵⁹ „Za takve slučajeve država bi morala dati i za participaciju“ (iz intervjua Beate Gotthardi Pavlovsky, Bukovčan 2012: 288). Ocjenu fakultativnosti zaštite kulturne baštine iznosi Branislav Krstić, usporedivši je s francuskom obvezom državnog sudjelovanja od 10 do 50% troška u obnovi klasiranih kulturnih dobara i od 10 do 20% troška u obnovi evidentiranih kulturnih dobara (Krstić 2010: 505).

kompeticija važan dio kulturnog dijaloga, već i boljke Popisa svjetske baštine u kojem zemlje-članice UNESCO-a i nakon četrdesetog upisa imaju desetke novih prijedloga, nacionalne popise također znaju prometati u vrijednosno brojilo. Na sličan način se i razmjerno velik broj hrvatskih nacionalnih upisa u Reprezentativni popis nematerijalne baštine čovječanstva zna deklamirati kao mjerilo nacionalnog prestiža. Sadržajnije mjerilo društvenog čuvenja moglo bi se sastojati od procjenjivanja koliko su ti nacionalni ili globalni upisi osnažili imatelje tih kulturnih praksi u svojim stvaralačkim kapacitetima – olakšavši im sudjelovanje u širem društvu i na tržištu kreativnih industrija, demografske izgleda u svojim sredinama, uopće učinivši te tradicije održivima i u mijenjajućim okolnostima a kvalitet života njihovih imatelja boljim.

Narodne tradicije kakve danas poznajemo (npr. s industrijskim materijalom sviloveza, ulogom finog nakita i mjestom oružja u rodnoj regulaciji kulture tijela, kulinarskim sastojcima, modifikacijama glazbala itd.) plodovi su interakcija složenog i stratificiranog društva ponukanih preokretima industrijskog doba. I ovdje analizirana tema je pokretna meta koja se nakon romantičarskog normiranja nije prestala micati.⁶⁰ „Izvorna“ može biti samo kreativna sposobnost odgovaranja zajednice na promjene, jer doslovno nepromijenjeni i nepomućeni funkcionalni kontinuiteti od vremena nastanka do kasnijih zbivanja s kulturnim pojavama ne postoje. Deklariranje velikog broja upisa kao jamstva vrijednosti sugerira kako se radi o muzealizaciji „izvornih“ tradicija i njihovom prenašanju u vitrinu državne zaštite, govoreći više o takvom prenositelju nego o prenošenome. Ovakva stjecanja društvenih aura čuvara tradicijskih vrijednosti pripadaju u sredstva legitimiranja kontrole nad javnim resursima, dok stvarne imatelje nematerijalnih kulturnih dobara ostavljaju bez pouzdane potpore. Ako se povodom nekog registriranog nematerijalnog kulturnog dobra na redovitom godišnjem natječaju za prijavljivanje potreba u kulturi ne javi nitko, nema obveze po kojoj bi rad prenošenja umijeća bio poduprt i tradicija je kao predaja u toj godini formalno suspendirana. Srećom, ona živi i na razne neformalne načine, no tada bez podupirućeg ohrabrenja institucionalnih autoriteta.

Druga se otežica tiče nekonzistentnosti provođenja 15. članka Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine, kojim se nematerijalna kulturna dobra vezuju za zajednice,

⁶⁰ Usp. asocijativnu determinantu kamene starosti među nekima od prvih tisuću upisa u kolaborativni internetski popis Suhozid.Hr, poput potpornih zidova crkve, samih crkvi, zidane cisterne, tumula, antičkih lokaliteta, kamenoloma, prehistorijskih i srednjovjekovnih zidova, utvrda, tijeska za masline, kuće, lukobrana i dr. Suhozid.hr (1. 8. 2014.)

skupine ili pojedince, što je kritična točka registracije umijeća građenja bez vezivne tvari kao nematerijalnog kulturnog dobra iz 2013. godine.⁶¹ Drugim riječima, tradicije su stvar svojih sredina i zato su pred susjedima i strancima uopće prepoznatljive. Govoreći o gradnjama *u suho*, tradicije su jasno omeđene i prostorom i vremenom: prepoznatljiviji oblici nisu nasumično raspoređeni tek po obilježjima krša već su grupirani uz zajednice a nastanci im se razaznaju kao periodi.⁶² Dobro pripremljen rad na ovakvim lokalnim baštinama najprije traži njihovo upoznavanje, bilo kroz savjesnu lokalnu suživljenost s korištenim okolišem ili usredotočeni etnografski napor. Nakon Micatijevih pionirskih dugotrajnih utvrđivanja lokalnih oblika nove je gradnje uočio 1987. i tek se potom upustio i u popravljavanje.⁶³ Osim u jasno omeđenim uskim cjelinama poput dvije četvrti Alberobella, prostoru najgušće rasprostranjenosti ovakvih građevina na svijetu koji je pod konzervatorskim nadzorom od 1930-tih godina,⁶⁴ popisi ovakvih građevina praktično su uvijek plod civilnih inicijativa. Konzervatorski popisi su savladivi kroz tipologije (za veće i složenije oblike) ili uske teritorijalne obuhvate zaštite (Vodnjanština, Lun, Kornati, Modrave, Srma, hora), no šire i mnogobrojnije uključenosti običnih struktura za propisane registracije nisu prikladne.⁶⁵ Na takvom se mjestu civilno vođeni inventari tiču lokalno prepoznatljivih oblika i relacijski definirane baštine, čime smo na terenu kulturne baštine od lokalnog značaja ali i nematerijalnog kulturnog dobra. Relacijski obuhvat fenomena službu zaštite kulturne baštine stavlja pred zadatke za kakve sada nema odgovarajuće alate. Kao primjer se mogu navesti opstali gradski suhozidi kakvi se u Šibeniku shvaćaju i kao povijesni pučki biljeg u skladu s drugim simboličkim obilježjima zajednice sve do morfologije terena ili materijalnog

⁶¹ Blake 2009. U suhozidnoj domeni predložak registracije korištenja mirila kao nematerijalnog kulturnog dobra nije predstavljao konzistentan uzor jer se na razvedeni ikonografski inventar pozivalo iz jednog kraja (u velebitskoj okolici Starigrada) a na življenje običaja iz drugog kraja (u pojedinim srpskim selima Ravnih kotara), gdje se iz životnih prilagodbi zbivaju promjene kakvih na velebitskim mirilima nema – poput adaptacija uz proširene ceste, betoniranja umjesto obnavljanja kamenom, drugačijih liturgijskih i društvenih okolnosti itd. Kolegi Mariju Katiću zahvaljujem na konzultacijama vezanima uz ovu temu njegovog doktorskog rada.

⁶² Od šesnaest ingeniozno izgrađenih suhozidnih *bunara* kod Drage Baščanske na Krku njih devet ima datacijski natpis, i to za godine između 1921. i 1933. (Horvatić 2002:134), gradnja krčkih *mrgara* je omeđiva na konac XIX. i prvih šest desetljeća XX. st. (Horvatić 2000: 97 i 98), svi *vrtujci* sa Korčule su izgrađeni u jednoj generaciji kultiviranja novih posjeda (Juvanec 2006:37), kompleksi *kućica* s južnog Pašmana pripadaju istom razdoblju kultivacije, sve naše višeprostorne građevine izgrađene tehnikom lažnog svođenja s unutrašnjim prolazima su nastale koncem XIX. i početkom XX. stoljeća a obrisi im odgovaraju jednostavnijim građevinama svojih okolica (Kale 1998:80), itd. Za europsko Sredozemlje usp. Rohlf 1957:24.

⁶³ Etnografija iz razdoblja 1972.-1982. je objavljena u: Micati 1983. O obnovama v. Micati 1990:30 i 1992:104.

⁶⁴ Notarnicola 1940.

⁶⁵ Po uzorcima se može pretpostaviti suma između pet i deset tisuća građevina sa suhozidnim krovštima, ne manje od stotinu tisuća pojedinih suhozidnih struktura (zidova, stepenica, rampi, prolaza, prijelaza, mostova, raznovrsnih spremnika za vodu, nakapnih površina itd.) i između sto tisuća i milijun kilometara ukupne dužine ovako građenih zidova, ograda i nasipa.

integriteta katedrale. Međutim, na njima su gotovo redovito tragovi popravljanja betonom.⁶⁶ Ili, treba li uspjeti rješenje kornatskih memorijalnih križeva zaštititi kao umjetnički spomenik, krajobraznu površinu ili kulturno dobro? Kao bukvalni oblik proturječe svojim suhozidnim predlošcima kakvi su građeni zatvarati površine. Za ovakva prijelazna i kombinirana obilježja lokalnih pojava evidencija i registriranje kulturnih dobara nisu dobro pripremljeni.⁶⁷

Stvaranje kulturnog krajolika predstavlja ključ njegovog očuvanja, oporavka i obnove. Svaki je kulturni krajolik (osim asocijativnih) funkcionalno i ergonomski uređen povijesni gospodarski krajolik, dok su estetske naslade došle poslije. Nijedan graditelj svoje suhozide nije stvorio pretpostavljajući kako će se doimati iz zraka. Stoga su i purističke zebnje nad izgledima njihovih globaliziranih komodifikacija površne, jer je preoblikovanje prirodnog okoliša u kulturni krajolik u najvećem opsegu već bila transnacionalna komodifikacija u sklopu povijesne vinarske konjunktore. Budući da se najčešće radi o poljodjelskim praksama, odatle valja namaknuti i načine najučinkovitijeg krajobraznog očuvanja.⁶⁸ Moglo bi se zaključiti kako bi uz kratku poduku svatko mogao sagraditi i najsloženije naše građevine ove vrste,⁶⁹ no samo je uporni vlasnik i proizvođač mogao biti dovoljno motiviran da iz površinskih pola metra tla za takve izdvoji 200-500 tona kamenog građiva kakvo u njima stoji već preko jednog stoljeća. Agro-okolišni poticaji održivoj poljoprivredi su najsnažnija vrsta sustavne pomoći tržišnom održavanju ovakvih atrakcija lišenih originalnih tržišnih namjena.

Primjereni alat za reguliranje i takvih djelatnosti u prostoru je prostorno uređenje a neposredna zaštita i očuvanje kulturne baštine tek je pinceta za posebno naglašavanje razmjerno malih uzornih građevina i zemljišta. Kulturni krajolici su javna dobra važna i kao sirovina kreativnih industrija doživljaja u turizmu, jamac ambijentaliziranja ponude i tržišne

⁶⁶ Suhozidi se u tom gradu nalaze već na stotinjak metara od modernog središta grada, uključivo i unutar srednjovjekovnog perimetra (u podzidima vrtova na Gorici).

⁶⁷ U Zakonu o zaštiti kulturne baštine nema ni izričite kategorije kulturnog krajolika, zahvaljujući čemu se u Registru pojavljuju u nekoliko nominalnih inačica.

⁶⁸ Profesionalni uzor suhozidarskih graditelja iz udruga poput DSWA preslikan na naše prilike nije djelotvoran, jer kod nas takvo tržište nastaje tek u naznakama (npr. uslijed obnova međa i krajolika na gradilištima, u zonama kontakta turističkih područja ili obnavljenih građevina, u zaštićenim područjima, a u najnovije vrijeme nakon pravilničkih prilagodbi i radi agro-okolišnih poticaja). U našim prilikama su licencirani profesionalci s tržišta djelotvorni u kombinaciji s civilnim društvom, gdje u pionirskim akcijama poput „Mojeg kažuna“ obavljanjem ključnih poslova efektivno rješavaju radove osjetljive zbog osiguranja sudionika. Zahvaljujem na konzultacijama Branku Orbančiću.

⁶⁹ Esencijaliziranje tradicija vezanošću isključivo za ljude svojeg podneblja opovrgnuto je već i demografskom poviješću. Stvaralački dinamizam predstavljaju brojne sredine u kojima su vješti ili čak najbolji sadašnji graditelji suhozida odskorašnji doseljenici, neki među njima i ratne izbjeglice. Međutim, oni dijele lokalnu sudbinu zajednice u svakom dobrom ili zlu postignutih rješenja. Poticanja tradicije podrazumijevaju potpore sredinama koje su iznjedrila kulturna dobra i nalaze se zainteresiranima radi svojih održivih korisnosti stvarati ih i dalje.

kompetitivnosti. Konzervator čiji bi registar kulturnih krajolika bio ujednačen s određenim kategorijama iz popisa teško obradivih poljodjelskih površina predviđenih za poljoprivredne poticaje (što je standardna situacija terasiranih pobrđa i padina na vitikulturno najvrjednijim pozicijama) ne bi više bio isključivo izricatelj zabrana i ograničenja od kakvoga se zazire, već respektirani sudionik u stvaranju društvenog kapitala i brendiranju ambijentalnog proizvoda. Tu postoje dvije vrste međusektorskih prijelaza. Koliko je do kulturne baštine, proizvodi i alati takvog krajolika su etnografskim putovima opskrbljivali muzejske zbirke. Govorimo li o baštini uopće, ovdje smo kod konzervacije *in situ* (čl. 8. Konvencije o biološkoj raznolikosti iz 1992.) provedenoj od domorodnih i lokalnih zajednica uz jamstva diobe koristi i za njih (čl. 12), što je 2010. godine podrobnije razrađeno Protokolom iz Nagoye. S druge strane, prostorna regulacija ovakvih praksi mogla bi ponuditi sadržajno rješenje za obvezu nacionalnog utvrđivanja i razvrstavanja kulturnih krajolika, preuzetu Europskom krajobraznom konvencijom. O institucionalnim uigravanjima ovakvih međunarodnih obveza, razrađenih iz praksi baštinski istaknutih zemalja, ovisi upravljanje fizički najširim kulturnim licem domovine.

Zaključak

Nematerijalna kulturna baština počiva na relacijskim značenjima baštine uopće, kako je to uočeno čak i na prirodnoj baštini.⁷⁰ Takav je odnos srodan percepcijskoj naravi samog krajolika, i relevantan je u prezentacijama kulturno-povijesnih i arheoloških građevina kao i u njihovim upravljanjima. Nematerijalna kulturna baština „postaje instrumentom za razmatranje u nastajućim integriranim planovima upravljanja baštinom, bivajući i konstitutivnim i strateškim elementom baštine za upoznatost i proizlazeću provedbu održivih i trajućih razvojnih mjera“.⁷¹ ICCROM-ov povjesničar konzervacije je na tom mjestu zaključio kako „takav pristup može zorno pokazati nove putove očuvanja kulturne baštine u njenom najširem smislu“.⁷²

Kvalificiranje nematerijalne kulturne baštine kao teorijski relevantnog dijela ukupnog poimanja baštine traje već dva desetljeća, i sada je već prisutno u arhitektonskoj matici konzervatorske struke. Japanska ratifikacija Konvencije o svjetskoj baštini 1992. godine je s

⁷⁰ Dorfman 2011.

⁷¹ Maurano 2005:24.

⁷² Jokilehto 2011:281.

prvim nominacijama za Popis svjetske baštine zbog lokaliteta poput periodično reizgrađivanog svetišta Ise dovela do Dokumenta iz Nare, kojim se pojam autentičnosti iz materijalnog integriteta redefinirao u kontekst funkcije i procesni kontinuitet. Jedan od najvećih povijesnih arhitektonskih kompleksa na svijetu, dvadeset i dva hektara prostran splet od čak 466 elegantnih prostora i devet dvorova koji su u kineskom gradu Qufu tijekom povijesnih dinastija dograđivani uz kuću gdje je odrastao Konfucije, po Mletačkoj povelji nije kvalificiran za Popis svjetske baštine jer nije autentičan. Qufu je obnavljan, ponovno građen ili proširivan 37 puta, dok su dva šintoistička svetišta u Isi do sada ponovno izgrađena 68 puta i oba primjera dan-danas služe kao vitalni religijski ambijenti u kojima su kroz povijest zadaću konzervatora obavljali redovnici.⁷³ Ustrajavanje na drvenim spojevima zgrada u Isi, jer bi drugačije vezivanje onečistilo prirodno gradivo kakvo jamči uspjeh šamanističkim seansama i komunikaciju s božanstvima, podsjeća na konzervatorovo uočavanje uvjerenja kako će uvođenje betona u popravljajući Velikog Zimbabwea kontaminirati kameni medij kulta predaka i građevinu uništiti u značenju bitnom za lokalnu zajednicu.⁷⁴ Popravljanje betonom u Newgrangeu nije uznemirilo nikoga jer građevina već odavno nije u kulturnoj funkciji, a za nove namjene skriveni beton nije predstavljao problem ili ugrozu. Zaštita kulturne baštine kao proces „upravljanja znanjem“ (isto: 13), u kakvom korisnici ne mare za kulturna dobra tek radi zbroja njihovih stručno utvrđenih faktičkih izuzetnosti već i zbog laički projiciranih značenja i drugih pridanih vrijednosti, mijenja uloge sudionika u zaštiti i propituje razgraničenja konzervatorskih zasada. Kao što se „Arheološki lokalitet Starogradsko polje“ iz nacionalne registracije etnografizirao u UNESCO-vom upisu kulturnog krajolika tako se i arhitektonska zadaća očuvanja kulturne baštine antropologizirala, što se može vidjeti i iz konzervatorovog konceptualnog približavanja Popisa svjetske baštine i Reprezentativnog popisa nematerijalne baštine čovječanstva:

„Ako će svetište Ise biti predloženo za Popis svjetske baštine, odgovor na izazov za podmirivanje kriterija uvrštavanja koji se tiču 'autentičnosti' moguće je zamisliti uz pomoć navoda iz UNESCO-ve Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine.“⁷⁵

⁷³ Stubbs 2009:269.

⁷⁴ Ndoro 2001:69, 98. Ovakvo vjerovanje nije tek bizarno, jer je tako shvaćen ambijent kulta predaka nakon rata poslužio kao mjesto osloboditeljskih evokacija i skupnih terapijskih seansi za veterane (Ndoro 2001:47). Integritet memorijalne intervencije u prostoru prepoznatljiv je i u suhozidnim križevima kornatskog spomen-polja poginulim vatrogascima, u čijim su gradnjama udjela uzele tisuće ljudi.

⁷⁵ Stubbs 2009:276. John Stubbs je očuvanje kulturnih dobara specijalizirao na poslijediplomskom studiju ICCROM-a, bio je profesor na sveučilištu Columbia i gotovo dva desetljeća voditelj projekata obnove u

U historijskim krajolicima življenja i privrjeđivanja nematerijalna kulturna baština nije tek mjera očuvanja društvenih resursa, već i razvoja. U takvom su krajoliku investitor (tj. sudionik lokalnih procesa kakav iz vrijednosti raspoloživih resursa teži najvećem profitu), konzervator (utvrđitelj vrijednosti za zaštitu) i stvaratelj (kakav rekombiniranjem raspoloživih resursa teži njihovoj najvećoj ukupnoj korisnosti) u stvari ista osoba, a vrijednosti dodane u procesu čine društveni kapital zajednice. Razvojni aspekt kulturnih krajolika znači uklanjanje nesavršenosti kakve stvaratelje traženog javnog dobra priječe u njegovom stvaranju u dovoljnim količinama i kakvoći priželjkivanoj za kompetitivnu konzumaciju, u rasponu od razglednice i neposrednog panoramskog užitka do ruralnog turizma i ponudi plodova takvim kulturnim praksama kondicioniranih pasmina i sorti.⁷⁶ Disproporcionalna i žurna profitiranja lišena participacije stvaratelja kulturnih krajolika znače umanjivanje ukupnog društvenog kapitala i ostavljaju uže mogućnosti sutrašnjim stvaranjima novih povezujućih vrijednosti u svojim kreacijskim retortama, ljudskim zajednicama.

Holističko i antropologizirano shvaćanje baštine obrazlaže zašto se razlijevanje pjesme *hudhud* preko terasastih krajolika rižinih polja Ifugao na Filipinskim Kordiljerima, mjestu prvog upisa jednog neasocijativnog kulturnog krajolika u Popis svjetske baštine, ili trešnja plesanja kola *tammorre* pred crkvom Gospe od Pomoći nad amalfinskim terasama vinograda i limuna može uzeti kao znak očuvanosti tih sceničnih predjela. U našem bi se slučaju korištenje i preventivno čišćenje kanala pred lukovima *Kudinog mosta* mogli povezati za prodavanost kozjeg sira na svojem novom tržištu, pred planinarima Parka prirode i u suradnji s novim siranama kakve su certificirane za prativost proizvoda. Kao što su obiteljski ekskluzivne *torete* na Korčuli poslužile za naziv i likovni motiv vinske etikete, tako i očuvanje *Kudinog mosta* u perspektivi treba imati koristi od njime etiketiranog kozjeg sira. Ovakvi nazori očuvanja baštine iziskuju intenzivnu međusektorsku suradnju i konzervatorska ažuriranja zakonskih, pravilničkih ili priručničkih pomagala s ciljem pojašnjavanja svrsishodnosti i prioriteta registracije kulturnih krajolika, cjelina i građevina, odn. nematerijalnih kulturnih dobara povezanih s interesima lokalnih zajednica kakvi se reguliraju kroz tržišne oznake. Preobrazba mjera zaštite u planove upravljanja kulturnim dobrima stoga iziskuje i trajne oslonce u pravničkim i ekonomskim ekspertizama, što se pokazalo važnim

Svjetskoj zakladi za spomenike (WMF). Bernard Feilden, ravnatelj emeritus ICCROM-a, je procijenio kako je Stubbs sudjelovao u više konzervacijskih projekata vjerojatno više od ikog drugog (Stubbs 2009:XII).

⁷⁶ Vanslebrouck i Van Huylenbroeck 2005:124, 153.

kako u sricanju Konvencije tako i u samom početku njene provedbe u Hrvatskoj. Također, u konzervatorskoj praksi je važno uočiti i štete od integriranosti službe očuvanja kulturnih dobara u sastav upravnih tijela.⁷⁷

Zaključci iz analize prvih reguliranih obnova suhozidnih kulturnih dobara mogu biti zanimljivi i stoga jer se iste ugroze baštine zbivaju i u kulturnim krajolicima. Nakon naraštaja stručnjaka u kojima su postizana poslijeratna evidentiranja, razvojem potaknuta dokumentiranja i registriranja, u naše se vrijeme kao mjera očuvanja kulturne baštine čini njeno kapacitiranje kao skupa aktivnih odnosa i kreativnih procesa – po uzoru na pojam očuvanja kulturnog dobra umjesto zaštite integriteta spomeničkih svojstava, te kulturnog krajolika kakav više od samog zemljišta ovisi od interakcije.⁷⁸ Koristan kamen u izgradnji takve kulturne palače je i nematerijalna kulturna baština.

Zahvala

Za raspravu ranije verzije teksta i njegove poboljšice zahvaljujem Sanji Buble, Filipu Đinđiću, Leposavi Petri, Grgi Frangešu i Filipu Šrajeru, kao i dvama anonimnim ocjeniteljima po izboru uredništva Godišnjaka za zaštitu spomenika kulture. Na trajnim koristima iz razgovora o perspektivama zaštite suhozida sam zahvalan Svenu Kulušiću. Nastanak članka je isprepleten s prijavom draških bunara kao nematerijalnog kulturnog dobra, kakva ne bi bila moguća bez istraživanja Berislava Horvatića. Njemu i Branku Orbaniću zahvaljujem i na vrijednim ustupljenim fotografijama. Za svaki mogući previd odgovoran je samo autor.

Literatura

Alay, Joan-Carles, i Maria Carbajales (2002.): Efectivitat i efectisme en la protecció de la pedra seca. *Dovella* 78:21-25.

Ardalić, Vladimir (1910.): Privatno pravo u Bukovici (Dalmacija). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 15:255-278.

Bambling, Michelle (2005.): Japan's Living National Treasures Program: The Paradox of Remembering, u: *Perspectives on Social Memory in Japan*, Folkestone: Global Oriental, 148-169.

Belostenec, Ivan (1972. [1740.]): *Gazophylacium*. Zagreb: Liber i Mladost.

⁷⁷ Opširnije v. kod Kale 2014a:72.

⁷⁸ Plachter i Rössler 1995:15.

- Blake, Janet (2009.): UNESCO's 2003 Convention on Intangible Cultural Heritage – The implications of community involvement in 'safeguarding', u: *Intangible heritage*, London: Routledge, 45-73.
- Bratulić, Josip, prir. (1989.): *Istarski razvod*. Pula: IKK Grozd.
- Brooks, Margaret. (1977.): The craft of the dry stone waller. *Folklife* 15:96-105.
- Bukovčan, Tanja (2012.): Uživati u znanju; razgovor s Beatom Gotthardi Pavlovsky. *Etnološka tribina* 42:279-289.
- Cleere, Henry (1995.): The Evaluation of Authenticity in the Context of the World Heritage Convention, u: *Nara Conference on Authenticity*, Trondheim: Tapir, 57-66.
- Dorfman, Eric, ur. (2011.): *Intangible Natural Heritage: New Perspectives on Natural Objects*. London: Routledge.
- Fairclough, Graham (1999.): Protecting the Cultural Landscape – National Designation and Local Character, u: *Managing the Historic Rural Landscape*. London: Routledge.
- Filipi, Goran (1997.): *Betinska brodogradnja: etimologijski rječnik pučkog nazivlja*. Šibenik: Županijski muzej.
- Findrik, Ranko (1967.): Italijanski trulli i analogije sa primorskim bunjama. *Zbornik zaštite spomenika kulture* 18:57-74.
- Fowler, Don D. (2008.): „Uses of the Past: Archaeology in the Service of the State“, u: *Histories of Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, 93-119.
- Freudenreich, Aleksandar (1962.): *Narod gradi na ogoljenom krasu, zapažanja – snimci i crteži arhitekta*. Zagreb i Beograd: Savezni zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Freudenreich, Aleksandar (1972.): *Kako narod gradi na području Hrvatske, zapažanja – snimci i crteži arhitekta*. Zagreb: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske.
- Glavičić, M. (1992.): Željeznodobna i antička naselja podno Velebita. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru – razdio povijesnih znanosti* 31 (18):97-120.
- Gotthardi Pavlovsky, Beata (1969.): Folklorna građa i pitanje njene zaštite. *Makedonski folklor* 1:397-406.
- Hamm, Franz Josef (1974.): Kragwölbung und Kragkuppel. *Bonner Jahrbücher* 174:299-335.
- Horvatić, Berislav (2000.): Mrgari, rožice od gromače. *Krčki kalendar* 7:92-102.
- Horvatić, Berislav (2000.a): Puntarske komarde iz 1577. godine. *Saće* 19:18.
- Horvatić, Berislav (2002.): Draški bunari. *Krčki kalendar* 9:126 – 135.
- Iveković, Ćiril Metod (1925.): Bunje, čemer, poljarice; u: *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb: JAZU, 413-429.

- Jedvaj, J., et al., prir. (1975.): *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio XXII (zaklapača-zlotvor)*. Zagreb: JAZU.
- Jokilehto, Jukka (2011.): *A History of Architectural Conservation*. London i New York, 2011.
- Juran, Kristijan (2010.): Gospodarska i vlasnička struktura zemljišnog posjeda na otoku Murteru u kasnome srednjem vijeku (14.-16. st.), u: *Toponimija otoka Murtera*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 63-84.
- Juvanec, Borut (2000.): Šuplja gromila, Bilice pri Šibeniku. *Prostor* 8 (1):43-54.
- Juvanec, Borut (2005.): *Kamen na kamen*. Ljubljana: I2.
- Juvanec, Borut (2006.): Vernakularna arhitektura otoka Korčule. *Luško libro* 14:26-43.
- Kale, Jadran (1994.): Sklop bunja u Samogradu na otoku Žirju. *Žirajski libar* 1:221-246.
- Kale, Jadran (1995.): *Sklopovi nepravno svodenih građevina (bunja) na istočnoj obali Jadrana* (rukopis magistarskog rada). Dubrovnik: Interuniverziteti centar.
- Kale, Jadran (1998.): Je li se u neolitiku živjelo u bunjama?, u: *Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 19)*, Zagreb: HAD, 75-82.
- Kale, Jadran (1999.): Tematski odabir iz Kalepina, u: *Jezikoslovac fra Josip Jurin, zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Šibenik i Primošten: Gradska knjižnica i Ogranak MH, 85-145.
- Kale, Jadran (2011.): Dudićev osik kao krajobrazni ključ, u: *Toponimija otoka Paga*, Zadar: Centar za jadranska onomastička istraživanja, 251-261.
- Kale, Jadran (2014.): Fantovi dvori. *Ethnologica Dalmatica* 21:139-151.
- Kale, Jadran (2014.a): Je li nematerijalna kulturna baština nastala kao europski egzotizam? *Ethnologica Dalmatica* 21:47-79.
- Karadžić, Vuk Stefanović. (1898 [1818]): *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima*. Biograd [Beograd]: Štamparija Kraljevine Srbije.
- Kruger, Colleen E. (2006.): *Cloth in West African History*. Lanham: Altamira Press.
- Krstić, Branislav. (2010.): *Spomenička baština: svedočanstvo i budućnost prošlosti*. Sarajevo, Zagreb i Beograd: Synopsis i Službeni glasnik.
- Kulušić, Sven (2006.): *Knjiga o Kornatima*. Murter: Murterski zbor.
- Larsen, Knut Einar (1994.): Authenticity in the Context of World Heritage: Japan and the Universal, u: *Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention, Preparatory Workshop*. Trondheim: Tapir Forlag, 65-82.
- Larsen, Knut Einar, ur. (1995.): *Nara Conference on Authenticity*. Trondheim: Tapir.
- Lešić, Denis, Branislav Horvatić i Čedomir Miler (2010.): *Tajne otoka Krka*. Krk: Aquanet.

- Matasović, Ranko (2008.): *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Maurano, Carla (2005.): *La costiera amalfitana: il patrimonio intangibile di un paesaggio culturale*. Ravello: Centro Universitario Europeo per i Beni Culturali.
- Micati, Edoardo (1983.): *Le capanne a tholos della Majella*. Pescara: Museo delle genti d'Abruzzo.
- Micati, Edoardo (1990.): *La capanna abruzzese in pietra a secco*. Pescara: Museo delle genti d'Abruzzo.
- Micati, Edoardo (1992.): *Pietre d'Abruzzo, L'architettura agro-pastorale spontanea in pietra a secco*. Pescara: CARSA Edizioni.
- Musulini, Stjepan, ur. (1958.): *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio XVI (spasti-sunce)*. Zagreb: JAZU.
- Notarnicola, Giuseppe (1940.): *I trulli di Alberobello, dalla preistoria al presente*. Roma
- Plachter, Harald, i Mechthild Rössler (1995.): *Cultural Landscapes: Reconnecting Culture and Nature*, u: *Cultural Landscapes of Universal Value, Components of a Global Strategy*. Jena, Stuttgart i New York: Gustav Fischer Verlag, 15-18.
- Rainsford-Hannay, Frederick (1957.): *Dry Stone Walling*. London: Faber and Faber.
- Rohlf, Gerhard (1957.): *Primitive Kuppelbauten in Europa*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- Rumora, Petar (1914.): *Izješće ob općinskim pašnjacima na Pagu i njihova dioba*. Senj: T. Devčić.
- Seid, Roberta Pollack (1987.): *The Dissolution of Traditional Rural Culture in Nineteenth-Century France*. New York i London: Garland Publishing.
- Seid, Roberta Pollack. 1987. *The Dissolution of Traditional Rural Culture in Nineteenth-Century France*. New York i London: Garland Publishing.
- Skrivaneli, Pjer (1978.): Prilog poznavanju trina na otoku Hvaru. *Zapisi o zavičaju* 5:26-33.
- Vanslebrouck, Isabel, i Guido Van Huylenbroeck (2005.): *Landscape Amenities*. Dordrecht: Springer.
- Stubbs, John H. (2009.) *Time Honored: A Global View of Architectural Conservation*. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons.
- Thurley, Simon (2013.): *Men from the Ministry: How Britain Saved its Heritage*. New Haven i London: Yale University Press.
- Villani, Giovanni (2005.): I Beni Tangibili e Intangibili e il Paesaggio culturale, Tutela e legislazione: Il caso italiano; u: *Studio comparato economico e giuridico dei nuovi modelli di*

gestione del patrimonio tangibile ed intangibile culturale e naturale e dei paesaggi culturali nel quadro delle politiche di sviluppo dei paesi del Mediterraneo. Ravello: Centro Universitario Europeo per i Beni Culturali, s. p.

Zupančič, Domen (2011.) Pogovor na mednarodni delavnici o suhozidu. Kras 110-111:18-21.

Jongsung, Yang (2003.): *Cultural Protection Policy in Korea – Intangible Cultural Properties and Living National Treasures.* Seoul: Jimoondang International.

Sažetak za prijevod: Prve domaće krajobrazne zaštite suhozida su se formalizirale 1970-tih godina, no registracije ovakvih pojedinih građevina počinju od 1998. godine. Naredno je desetljeće, u kojem je registrirano nekoliko takvih građevina, koincidiralo s prvim hrvatskim registracijama nematerijalnih kulturnih dobara. To preklapanje na ovom mjestu uzimamo kao povod propitivanju zaštite nove vrste građevina iz Registra kulturnih dobara kao važnog lokalnog znanja, kakvo je vrijedno za održavanja i popravljanja građevina kao i za povezanost teritorijalne zajednice. Takav je odnos, formaliziran kao registrirano nematerijalno kulturno dobro, omeđiv u svojim lokalnim obuhvatima prepoznatljivih formi i bitan za održavanje i očuvanje građevina i asociраних kulturnih krajolika. Kao primjer su pobliže promotreni prvi popravci suhozidnih građevina kao registriranih kulturnih dobara. Rezultati učinjenih obnova su promotreni u svjetlu zanimanja arhitekata i konzervatora za nematerijalnu kulturnu baštinu kao interpretativnog i operacionalnog modela skrbi za kulturne krajolike. Takvom zanimanju valja privesti i odgovarajuću međusektorsku suradnju, sve u cilju potpore polaznim investitorima ovakvih dobara – njihovim stvarateljima. Članak završava prijedlozima za unaprjeđenje konzervatorske prakse.

Proteklog desetljeća je početak konzervacije suhozidnih građevina vernakularne arhitekture, kakve uopće nose prepoznatljiva obilježja kulturnih krajolika jadranske Hrvatske, koincidirao s prvim godinama zakonski regulirane skrbi za nematerijalnu kulturnu baštinu u Hrvatskoj. Konzervatorska evidencija građevina lažnog svoda vodila se već 1950-tih godina, prvi hrvatski konzervatorski upis vezan za suhozidnu arhitekturu donesen je 3. veljače 1972. godine i odnosio se na kulturni krajolik praputnjarskih *prezida* nad Bakarskim zaljevom, a prva se izričita upisana uključenost jedne suhozidne građevine zbilila 17. prosinca 1975. godine kada je posebno strože zonirana zaštita iznimno razvedenog Dudićevog osika u istoimenom zaselku kulturnog krajolika Luna. Prvi izravni upisi suhozidnih građevina u Registar kulturnih dobara van krajobraznih uključenosti ili nespomenutih uključenosti u vernakularnim cjelinama zbili su se u idućoj generaciji. Najprije su 30. listopada i 2. studenog 1998. godine

preventivno upisani *Rašina bunja* kod Vodica i *Stari stan* na Žirju, u trajnom upisu 30. lipnja 2008. godine zajedno sa *Šupljom gromilom* u Bilicama kod Šibenika kojoj je u međuvremenu predložena srednjovjekovna datacija. Kod Ervenika je 16. travnja 2005. godine preventivno upisan oštećeni Kudin most, dok je u Registar kulturnih dobara trajno upisan 24. travnja 2013. godine. Na Visu je 25. rujna 2006. preventivno bio upisan kompleks cisterni na Lorci kod Oključne, a na Hvaru 24. kolovoza 2009. također u statusu preventivne zaštite jedan od prvih arhitektonski opisanih suhozidnih kompleksa, naočita suhozidna artikulacija spoja četiri *trima* i ploha za sušenje voćki na predjelu Rake između Svirča i Jelse. Područje najgušće zastupljenosti kažuna u Istri s nekoliko najvećih takvih pojedinih građevina bilo je 26. veljače 2010. uključeno u preventivno zaštićeni „kultivirani krajolik sjeverozapadne vodnjanštine s pripadajućim arheološkim, etnološkim i sakralnim spomenicima“. „Arheološka zona Starogradsko polje“ („Arheološki lokalitet Starogradsko polje“ iz registracije 23. rujna 2008.) je registrirana 1993. godine, dok je u Popisu svjetske baštine 2008. postao „kulturni krajolik“. Među primorskim kulturnim krajolicima redovita ljetna seminarska evidencija se od iste godine iz nadležnog Konzervatorskog odjela vodi na Drveniku. Primjenom zakonske mogućnosti suhozidi kao zaštićeno kulturno dobro od lokalnog značaja utvrđeni od Općinskog vijeća Tkona 11. lipnja 2007., ne bi li se sačuvali od građevinskog odvoženja i mljevenja. Posljednje registracije posve suhozidnih građevina se odnose na razvedeni devet metara visok suhozidni kompleks u *Rodinim stanima* na poluotoku Srima kod Šibenika koji se našao usred zone turističke izgradnje (17. lipnja 2013.), te na Fantove dvore u Ivinju kod Tisnoga za koje je predložena datacija u XVII. stoljeće (podnesen 20. srpnja 2014.). Za registraciju kulturnog dobra je predložena najviša očuvana građevina nastala primjenom tehnike lažnog svođenja, sedmometarski kažun obitelji Moscardo iz Galižane (van obuhvata ranije krajobrazne zaštite i zaštićene jezgre mjesta), te jedini hvarski trimi s unutrašnjim prolazom, troprostorni *Vidovića trimi*. U svim se slučajevima radi o jasno omeđenim građevinama s obilježjima izuzetnim ili vrlo rijetkim među drugim sličnim građevinama kod nas.

Za naše razmatranje važno je primijetiti kako se kod svih ovih građevina radi o napuštenim objektima, rjeđe s pridanim naknadnim korištenjima. Uvrštenjima u Registar kulturnih dobara su formalizirana njihova popravljanja, kakva se više ne smiju činiti spontanom primjenama lokalnih umijeća zahvaljujući kakvima su građevine uopće nastajale. Najveća oštećenja registriranih građevina odnose se na *Rašinu bunju*, na kojoj je u međuvremenu izvršen popravak, te na dijelove *Kudinog mosta* na kojem je također bilo popravaka.

Dakle, konzervatorska praksa je vremenom od ambijentalnih evidencija vodila k registracijama nepokretnih kulturnih dobara no sami upisi nisu istaknuli tek vernakularne strukture već i umijeća njihove gradnje. Tim smo putem pred registriranim kulturnim dobrima građenima u suhozidu dospjeli do uključenih nematerijalnih kulturnih dobara, tj. lokalnih znanja potrebnih za izgradnju, korištenje, popravljanje i održavanje njihovih prepoznatljivih oblika. Zbog toga ćemo na ovom mjestu pokušati raščlaniti značaj primjene registracije nove kategorije kulturne baštine na uključenu vrstu registriranih građevina, često asociranih značenjima svojih kulturnih krajolika. Nakon definiranja polazišta, u tome će nam pomoći raspoloživi primjeri obnova. Križanja ove tri registracijske vrste kulturnih dobara zaključit ćemo prijedlozima za unaprjeđenje konzervatorske prakse.